

Федорова М.А. Виховання культури поведінки у дітей 6-7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок») / М.А.Федорова // Морально-етичні засади формування зростаючої особистості: [монографія] / за ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир: ЖДУ, 2008. – С. 128-142.

**Федорова М.А. Виховання культури поведінки у дітей
6-7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу
«школа – дитячий садок»).**

Розвиток України як незалежної держави, зміни в соціально-економічній сфері, в освітніх пріоритетах потребують обґрунтування нових теоретичних засад виховання дітей та молоді.

У Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, Законах України “Про освіту”, “Про дошкільну освіту”, Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні зазначено, що реформування освітньої системи має сприяти утвердженню людини, як найвищої соціальної цінності, а головним завданням виховання – розвиток у дитини духовної культури як домінуючої у структурі особистості. Визначальними у цьому зв’язку вирізняються принципи гуманізації і демократизації. Актуальність дослідження проблеми виховання культури поведінки дітей зумовлюється новою соціокультурною ситуацією та протиріччям між проголошеним гуманізмом освіти й усе ще існуючим авторитаризмом у вихованні особистості. Є також протиріччя між нагальною потребою в розробці особистісно орієнтованих виховних технологій та традиційними методами виховання, які переважно зводяться до словесного впливу на вихованців. Інтерес до процесу формування культури поведінки, починаючи з дошкільного віку, пояснюється ще й визнанням дошкільного дитинства періодом початкової соціалізації особистості.

У дослідженнях сучасних зарубіжних та вітчизняних учених проблема виховання культури поведінки особистості розглядається переважно у таких аспектах: теоретико-методологічні засади виховання культури поведінки (С.Анісімов, М.Бердяєв, М.Вебер, В.Малахов, В.Соловійов, В.Франкл);

особистісно орієнтований підхід до її виховання (І.Бех, А.Богущ, А.Бойко, О.Кононко, В.Кузь, О.Савченко); особливості виховання культури поведінки на різних етапах онтогенетичного розвитку (Ф.Алімов, Л.Артемова, В.Білоусова, О.Богданова, В.Горева, О.Дейч, В.Нечаєва, М.Левківський, С.Петеріна, Н.Хамська, А.Шемшуріна та ін.); розвиток моральних переконань школярів (М.Боришевський, М.Губрненко); формування культури взаємин дітей дошкільного і молодшого шкільного віку (Л.Артемова, А.Гончаренко, В.Киричок, Н.Хіміч, О.Яницька); вплив соціальних емоцій на поведінку дітей зазначеного віку (С.Бакуліна, Ю.Приходько, Т.Шевчук, М.Яновська); виховання культури спілкування дошкільників і молодших школярів (Г.Лаврентьєва, Т.Поніманська, С.Хаджирадєва); естетичні аспекти культурної поведінки (М.Волос, В.Дружинін, І.Зязюн, Л.Масол, Н.Мирополюська, А.Федь).

Все ж доводиться констатувати, що спеціальних досліджень, які ґрунтувалися б на системному підході до виховання культури поведінки дітей у період переходу від дошкільної до початкової шкільної освіти до цього часу не було здійснено. Нез'ясованими ще залишаються педагогічні умови формування культури поведінки, напрями узгодження суспільних норм з ціннісними орієнтаціями дитини. Ґрунтовного дослідження потребує проблема наступності у вихованні культури поведінки старших дошкільників і першокласників в умовах функціонування освітніх закладів нового типу, зокрема навчально-виховних комплексів “школа – дитячий садок”.

Отже, соціальна значущість, недостатня розробка зазначеної проблеми та практична потреба у її реалізації спричинили вибір теми дослідження “Виховання культури поведінки у дітей 6-7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу “школа – дитячий садок”)”.

У філософії поняття “культура поведінки” особистості тісно пов'язується з поняттям “культура”. Сучасні філософи (С.Анісімов, М.Горлач, К.Леві-Строс, В.Межуєв, Е.Маркарян, І.Надольний, Ж.-П. Сартр, Л.Сохань, В.Шинкарук та ін.) розглядають культуру як сферу становлення, розвитку і соціалізації людини. Культура охоплює певну систему цінностей,

які втілюються у поведінкових нормах і правилах. М.Горлач і В.Кремень зазначають, що сенс культури полягає в правилах, що встановлюють межі, а також репрезентують форми і засоби задоволення потреб людини. За такого підходу культура поведінки може бути визначена як спосіб організації особистістю власних дій і вчинків, що забезпечують її різнобічний, гармонійний розвиток. Спільним у поглядах філософів (С.Анісімов, Є.Баллер, М.Горлач, О.Забужко, О.Кудін, М.Межуєв, І.Надольний, Л.Сохань, З.Хелус, М.Шеллер, В.Шинкарук та ін.) є те, що культурною можна вважати поведінку, яка втілюється адекватно до закономірностей розвитку людської особистості у площині принципів гуманізму і культуровідповідності.

У соціології, етиці і психології культура поведінки тісно пов'язується з процесом соціалізації, а її формування спричинено об'єктивною необхідністю виконання особистістю моральних суспільних вимог із метою підтримання взаємин між нею і суспільством. У соціології “культура поведінки” визначається як сукупність духовних цінностей, правил, норм, що регулюють характер взаємин між людьми і слугують для того, щоб полегшити їхнє входження в суспільство. Тим самим, культура поведінки постає результатом успішної адаптації людини до умов життя в суспільстві (Е.Дюркгейм, Е.Еріксон, Л.Козер, Р.Мертон, Т.Парсонс, П.Сорокін).

Основа етичного підходу до культури поведінки особистості (Т.Аболіна, Л.Волченко, В.Дружинін, В.Єфименко, В.Малахов та ін.) полягає в тому, що будь-які вчинки людини розглядаються у діалектиці добра і зла. Відповідно моральна поведінка оцінюється за принципом “максималізації добра і мінімалізації зла”, а критерієм її розвитку вважається якісна характеристика моральних цінностей. Виходячи з цього, під культурою поведінки розуміють сукупність форм повсякденних дій і вчинків людини, в яких віддзеркалюються моральні та естетичні поведінкові норми (А.Гусейнов, О.Дробницький, І.Кон).

Оскільки життєдіяльність особистості включає як творчі, так і репродуктивні моменти, то у структурі культури поведінки виокремлюють такі аспекти як моральний та позаморальний (С.Анісімов, Л.Волченко,

В.Малахов). До позаморального аспекту культури поведінки відноситься так звана “звична поведінка”. Л.Волченко зазначає, що у звичній поведінці мотив і дія настільки зливаються, що сама мотивація переходить в область інтуїції і виявляє себе лише в екстремальних ситуаціях. “Звична поведінка” включає такі напрямки самовиявлення людини як дисциплінованість, охайність, дотримання правил етикету, а також діяльність, спрямовану на задоволення естетичних, гігієнічних потреб тощо. Звичайно, такі дії засновані на моральних нормативах, проте мораль виражається в них на інтуїтивному рівні.

Моральний аспект культури поведінки передбачає здатність людини при побудові взаємин з іншими виявляти свої почуття соціально припустимими засобами, тобто йдеться про моральну поведінку особистості. Прямуючи за В.Малаховим, моральну поведінку ми будемо розуміти у широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні, поведінка є моральною, “якщо узгоджується з вимогами моралі, її нормами та цінностями”. У вузькому розумінні, власне моральною є лише та поведінка, “яка ґрунтується на усвідомленому виборі її суб’єкта і має на меті активне утвердження певних моральних цінностей”. Отже, моральна поведінка є складником загальної культури поведінки. При цьому здатність особистості у ситуації вибору дотримуватися моральної поведінки вказує на високий рівень розвитку її культури поведінки.

Подібно до них, Т.Аболіна, В.Єфіменко виділяють у структурі культури поведінки “особову” та функціональну форми, що не виключає їх переплетення на практиці. На їх думку, якщо функціональна форма спілкування регулюється етикетом, то “особова” форма не обмежується лише формальною регуляцією, оскільки міжособистісні взаємини є динамічними і вимагають прояву спектру мотивів поведінки: від потреби творити добро до прагматичного ставлення до інших. За такого підходу культура поведінки є одночасно результатом і показником відповідності дій і вчинків людини соціальним нормам поведінки.

В естетиці (В.Алексєєва, Д.Кучерюк, Т.Левчук, А.Шефтсбері) домінує

думка про тісний зв'язок категорій прекрасного, гармонійного з етичними категоріями істини, блага, добра. У зв'язку з цим, культура поведінки передбачає взаємозв'язок внутрішньої культури особистості та зовнішніх форм її виявлення, що ґрунтуються на поняттях “красиве”, “гармонійне”, “досконале” (В.Дружинін, Т.Левчук).

І.Кант, ставлячи питання про естетичну оцінку поведінки, зазначав, що прекрасне виявляється у ставленні людини до людини, а не лише як якість, властивість особистості. Згідно з А.Шефтсбері, у поведінці людини тісно поєднуються моральний і естетичний аспекти. Об'єктивна природна краса, на його думку, розкривається у людській діяльності як моральне добро. Отже, моральною може бути тільки естетично діяльна і естетично сприйнятлива особистість. Відображення цих думок ми знаходимо у В.Алексєєвої. Вона стверджує, що прояв прекрасного у поведінці людини є проявом морального, оскільки прекрасне за своєю природою – “безкорисливе, а безкорисливе за своєю природою – моральне”.

Визначаючи предмет естетики через поняття “гармонія”, Л.Левчук вбачає культурну поведінку у гармонії духу і соціальної поведінки, у відповідності внутрішнього і зовнішнього. Таким чином, у діяльності людини, її поведінці краса проходить шлях від видимих форм свого виявлення до невидимих - до краси людських взаємин, які виражаються у здатності розуміти, любити, чинити добре. Це можливе за умови утвердження у людини естетичних почуттів, смаків, поглядів, які є основою естетичного ідеалу. Підтримуючи його, В.Дружинін стверджує, що саме естетична діяльність завершує людину в людині, тільки вона дозволяє надати її поведінці, вчинкам єдності, всебічності, гармонії.

У психології (Б.Ананьєв, І.Бех, Л.Божович, Л.Колберг, В.Роменець, С.Рубінштейн, Н.Чепелева, та ін.) культура поведінки кваліфікується як динамічне особистісне утворення, що поступово виявляється, формується і видозмінюється протягом життя людини в процесі вчинкових дій. Отже, саме вчинок, за переконанням багатьох вітчизняних психологів (Б.Ананьєв, І.Бех, Л.Божович, Л.Виготський, О.Киричук, В.Роменець, С.Рубінштейн), виступає

логічним осередком культурної поведінки особистості. Спосіб учинкової дії формується з першим вчинком дитини, тобто із самим її власне особистісним народженням. У процесі розвитку характерні ознаки її поведінки генералізуються і поступово складають модель, стиль культурної поведінки, який може відтворюватися, вдосконалюватися в кожному з окремих вчинкових актів, а іноді відмовлятися від усталеного на користь нового

В.Роменець під культурою поведінки розумів “культуру емоційної стриманості” особистості. На його думку, якщо первинно емоції охоплюють всю сферу життєдіяльності індивіда і мають визначальний вплив на його поведінку, то згодом, зі становленням культури поведінки, особистість усвідомлює необхідність “стримувати емоційну генералізацію як наївно-відверте розкриття внутрішнього світу перед оточенням”. Це призводить до того, що емоційний стан як генералізований рух зосереджується, специфікується, і керується волею.

Н.Корнєв, А.Коваленко зазначають, що вища форма культури поведінки полягає у тому, що “не норми і правила детально регламентують поведінку, а людина сама приймає рішення, діє за внутрішнім переконанням, несе особисту відповідальність за свої вчинки”. Підтримуючи їх, С.Гончаренко наголошує на необхідності виховувати таку культуру поведінки, “в якій проявляються й загальна внутрішня культура і моральні вимоги суспільства”.

Вітчизняні психологи (Б.Ананьєв, О.Бодальов, В.М’ясищев) доводять, що поведінка людини визначається її ставленнями до навколишнього середовища. У зв’язку з цим В.М’ясищев зазначає, що “проблема моральності є насамперед проблемою моральних ставлень, які визначають мотиви і вибір вчинку. Моральна боротьба, зіткнення моральних переконань, результат цього зіткнення визначаються рівнем дієвості моральних ставлень, їхнім домінуванням”.

Етичну основу культурної поведінки розкрив у своїх працях С.Рубінштейн. На думку вченого, вона полягає у визнанні самого існування іншої людини: “Серце людини все зіткане з її ставлень до інших людей, те,

чого вона варта, повністю визначається тим, до яких людських взаємин вона прагне, яке ставлення до іншої людини вона здатна встановити”. Підтримуючи його М’ясищев стверджує, що суспільство зацікавлене в тому, щоб “культивувати навколо особистості такі ставлення, котрі можуть створювати суб’єктивне багатство особистості у формі її потреб, інтересів, нахилів, і саме такого змісту, в якому зацікавлене суспільство”. На думку психологів, формування ставлень є визначальним у вихованні культури поведінки особистості.

Педагоги минулого (Я.Коменський, П.Лесгафт, Дж.Локк, М.Монтессорі, Р.Оуен, Й.Песталоцці, С.Русова, Ж.Ж.Руссо) визначальним у формуванні культури поведінки дітей дошкільного віку вважали вплив родини. Актуальними і сьогодні є такі виділені ними принципи виховання культури поведінки: природовідповідності і культуровідповідності; необхідності її виховання з раннього віку; наступності між дошкільною і шкільною освітою; надання дитині права на свободу і самостійність з метою накопичення досвіду соціальної поведінки; вплив на емоційно-почуттєву сферу; забезпечення єдності чуттєвого і раціонального у формуванні поведінкових звичок; виховання засобами казки, музики, зображувального мистецтва, природи як такими, що залучають до добра, краси, людяності.

У педагогіці виділяються такі форми організації виховного процесу: керівництво життєдіяльністю дітей, спільна діяльність вихователя та дітей на основі співробітництва, спілкування дитини з членами своєї сім’ї, допомога їм, спілкування з однолітками, організація колективної діяльності дітей, інформаційно-масові форми (бесіда, роз’яснення). Серед методів виховання культури поведінки вчені виділяють бесіду, вправлення, гру, позитивний приклад, створення та використання виховуючих ситуацій, заохочення та покарання.

На думку Я.А.Коменського, виховання культури поведінки дітей до 6 років здійснюється у материнській школі (сім’ї). Оскільки в дітях більше першородної чистоти, незіпсутості, позитивних творчих сил, ніж гріха, тому завданням виховання є утвердження позитивних якостей особистості,

надання допомоги у розвитку духовних здібностей. Моральне виховання дає позитивний результат, якщо воно починається з раннього віку. З цього приводу у “Великій дидактиці” вчений резюмує: “Природа всіх народжуваних істот така, що вони є гнучкими і найлегше приймають форму у ніжному віці; зміцнившись, вони не підлягають формуванню”.

Визначальним мотивом людських дій Дж.Локк вважав перспективу задоволення або страждання. Через це головним регулятором поведінки є здоровий глузд. Таким чином, у вихованні соціальної поведінки необхідно зосередити зусилля на розвитку у дитини дисципліни духу, вміння підпорядковувати бажання контролю розуму. Про це неодноразово наголошується у його праці “Думки про виховання”: ”Потрібно навчити її (дитину) протистояти своїм потягам, відмовляти у задоволенні своєму смаку до багатства, ласощів тощо, ... з ранніх років привчати придушувати свої бажання”.

На думку Ж.Ж.Руссо, головним завданням виховання є створення умов, за яких дитина на власному досвіді переконалася б у шкідливості для себе тих вчинків, від яких застерігав її вихователь. Тільки такий підхід буде стимулювати виникнення вірних уявлень про те, як потрібно поводитися в тій чи іншій ситуації. Виходячи з цього, виховання поведінкових звичок дитини, має відбуватися не шляхом декларації, роз’яснення, а шляхом переживання нею наслідків негативних вчинків і накопичення морального досвіду.

За переконанням Й.Песталоцці, формування моральної культури дитини починається в сім’ї, а його основою є формування почуття діяльної любові до людей. Це почуття виходить з почуття природної любові до матері, до якої поступово додаються почуття довіри, вдячності, терпіння, слухняності. Шляхом цілеспрямованого виховного впливу любов дитини переноситься з матері на інших членів родини і, нарешті, до всього людства.

Для виховання характеру С.Русова визнає за потрібне розвинути розум, волю і пам’ять дитини, бо “в розумі закладено закон, що координує, нормує почуття, емоції, нахили”, а “пам’ять і воля стримують бажання дитини, не

дають розвинутися її примхам”. Серед методів виховання моральної поведінки дітей дошкільного і молодшого шкільного віку вона пропонує сугестію, яка допоможе дитині компенсувати нестачу розумової критики і досвіду. Розглядаючи слухняність як підлягання сугестії, С.Русова вважає, що “потроху слухняність дитини дає їй звичку до морального поведіння”.

За твердженням С.Русової, у вихованні культури поведінки в першу чергу потрібно спиратися на “питомі інстинкти” дитини, до яких вона відносить наслідування та соціальний інстинкт. У зв’язку з цим, вона пропонувала привчати дитину до чужих людей, створити їй товариський осередок, розвивати почуття ласки до всього живого, вимагати свідомої акції на допомогу іншій людині, вправлятися у моральній діяльності.

У 70-80-х рр. XX ст. проблема виховання культури поведінки дошкільників та молодших школярів широко розглядалася у працях Л.Артемової, В.Білоусової, О.Богданової, Н.Вітковської, В.Горєєвої, Л.Грибової, Т.Маркової, В.Нечаєвої, С.Петеріної.

В.Нечаєва, Т.Маркова виділяють такі напрями виховання культури поведінки дітей дошкільного віку: формування уявлень про норми поведінки, про моральні якості особистості, розвиток моральних почуттів (гуманізму, колективізму, позитивного ставлення до оточуючих, почуття любові до Батьківщини), формування звичок культурної поведінки.

Подібно до неї, основними напрямками діяльності педагога у вихованні культури поведінки молодших школярів Н.Вітковська вважає розширення, поглиблення та систематизацію знань про норми і правила культурної поведінки, розвиток умінь оцінювати власні та чужі вчинки, формування позитивних ставлень до норм поведінки та негативних ставлень до антисупільних проявів, формування умінь, навичок та звичок культурної поведінки.

Л.Артемова вважає, що виховання культури поведінки передбачає формування у дитини культури взаємин, культури спілкування, культури побуту та культурно-гігієнічних навичок. Природно, що визначальними у виховному процесі є впливи родини, оскільки саме тут починається

соціалізація дитини. На думку науковця, становлення культури поведінки передбачає формування у дитини системи уявлень і знань про поведінкові норми та усвідомлення їх правомірності; розвиток моральних почуттів (поваги до старших, співчуття, подільчivosti, ввічливості), умінь розрізняти емоційні стани оточуючих та адекватно реагувати на них; формування навичок та звичок соціальної поведінки [9, 4-5].

Серед методичних прийомів, що оптимізують процес виховання культури поведінки Л.Артемова виділяє такі: надання дитині можливостей зробити щось приємне оточуючим, привчання рахуватися з можливостями дорослих та однолітків і, виходячи з цього, формування звички спокійно миритися з деякими матеріальними обмеженнями, посильна допомога у побутовій праці.

Природно, що запропоновані форми та методи виховання культури поведінки є орієнтиром для сучасних досліджень у цьому напрямі.

У період переходу від дошкільної до початкової шкільної ланок освіти надзвичайно важливо забезпечити реалізацію принципу наступності у вихованні культури поведінки з метою розширення і поглиблення у початковій школі набутого у дитячому садку досвіду. На думку А.Богущ, Д.Струннікової, Л.Якименко, оптимальні умови для реалізації принципу наступності забезпечуються у закладах нового типу, зокрема, у навчально-виховних комплексах “дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад” завдяки їх організаційним особливостям: об’єднання навчально-виховного процесу дитячого садка і початкової школи в межах єдиного закладу; спільність матеріальної бази; спільність організаційно-методичної роботи педагогічного колективу; можливість організації спільної діяльності дошкільнят і школярів упродовж дня. Проте необхідно зазначити, що сьогодні відсутня система виховання, яка б забезпечила єдність і цілісність процесу формування культури поведінки на етапі старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Серед причин можна виокремити такі: відсутність наскрізних програм з виховання культури поведінки дошкільників та школярів, неповне методичне забезпечення виховного

процесу, недостатній рівень підготовки педагогічних працівників.

Формування культури поведінки дітей 6-7-го років життя відбувається в умовах поступового розширення соціального середовища. Найбільш авторитетною фігурою залишається дорослий, на оцінку якого дитина орієнтується у власних діях і вчинках, проте надалі розширюються взаємини з однолітками, значення яких постійно зростає. Серед основних механізмів, що визначають формування культури поведінки виділяють спостереження за соціальною поведінкою, наслідування дій і вчинків, інтеріоризація.

Формування культури поведінки старших дошкільників (6-ий рік життя) відбувається на базі таких особистісних новоутворень: емоційна уява, афективно-гностичні комплекси, здатність до емпатії, формування “етичних інстанцій”, оцінних еталонів, елементарна саморегуляція поведінки, механізми психічного захисту, “ієрархія мотивів”. Перехід дитини до школи супроводжується поведінковою кризою 7-го року життя, що спричинює появу таких новоутворень як інтелектуалізація переживань, емоційна децентрація, елементарна рефлексія, довільна поведінка та внутрішній план дій. Зазначені вище новоутворення формуються в ігровій, трудовій, навчальній, творчій діяльності і зумовлюють становлення стилю поведінки.

Аналіз філософської, етичної, психолого-педагогічної літератури дав можливість з’ясувати зміст поняття “культура поведінки”, уточнити її змістову структуру щодо дітей 6-7-го років життя, розробити критерії і показники її сформованості у старших дошкільників і першокласників. Під “культурою поведінки” дітей 6-7-го років життя ми розуміємо сукупність способів самоорганізації їх діяльності у відповідності з морально-естетичними вимогами суспільства у процесі зіставлення власних “етичних інстанцій” із соціальними очікуваннями рідних, старших, однолітків.

У змістовій структурі культури поведінки старших дошкільників і першокласників шестирічного віку нами виділено емоційний, когнітивний, мотиваційно-ціннісний і праксичний компоненти, що виконують відповідно оцінно-регулятивну, гностичну, спонукальну та діяльнісну функції.

Емоційний компонент культури поведінки передбачає розвиток емоційної сприйнятливості, здатності до емпатії, сформованість моральних почуттів (провини, сорому, совісті). Когнітивний компонент включає наявність елементарних знань про норми поведінки у суспільстві, розвиток самосвідомості особистості, сформованість оцінних еталонів. Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність ціннісних орієнтацій, що відповідають потребам соціуму; розвиток і становлення таких мотивів поведінки: обов'язку, прагнення діяти відповідно до суспільних норм, мотиви встановлення і збереження позитивних взаємин із оточуючими, ігрові, змагальні, моральні та пізнавальні мотиви. Практичний компонент культури поведінки потребує сформованості умінь навичок та звичок поведінки, розвитку довільної поведінки і саморегуляції поведінки.

Обґрунтована нами змістова структура культури поведінки дозволяє глибше усвідомити її сутність і простежити динаміку її розвитку в дітей на етапі переходу від дошкільної до шкільної освіти.

У роботі представлено зміст і аналіз результатів констатуючого та контрольного етапів експерименту, розроблено та обґрунтовано програму дослідно-експериментальної роботи з виховання культури поведінки.

Анкетування, бесіди з батьками та педагогами дали змогу виявити причини, що знижують ефективність виховання культури поведінки в умовах сім'ї та навчально-виховного закладу. Серед них можна виділити такі: цій проблемі не приділяється достатня увага, реалізується імперативна модель спілкування з дитиною; обмежується активність особистості у засвоєнні знань, умінь, навичок; педагоги і батьки рідко вдаються до виявлення і глибокого аналізу причин некультурних учинків дітей; їх дії головним чином спрямовані на вирішення ситуативних завдань у конфліктних ситуаціях; недостатньо використовуються методи бесіди, роз'яснення, позитивного прикладу, невербальні засоби спілкування (посмішка, ласкавий погляд, ніжний дотик); серед прийомів методичної роботи надається перевага викриттю і різкому засудженню негативних дій та вчинків дитини і не вважається обов'язковим акцентування уваги на її досягненнях.

Рівні сформованості культури поведінки дітей 6-7-го років життя визначалися за такими критеріями: позитивне емоційне сприйняття себе, оточуючих, довкілля; повнота уявлень і знань дитини про себе, про правила культурної поведінки; орієнтація на соціально схвалювані норми поведінки; відповідність дій і вчинків встановленим соціальним еталонам. На основі результатів констатуючого етапу експерименту визначено і проаналізовано три рівні сформованості культури поведінки старших дошкільників і першокласників шестирічного віку: високий, середній і низький.

Високий рівень (19,6% респондентів КГ, 20,8% респондентів ЕГ) визначається тим, що діти демонструють знання основних правил поведінки, усвідомлюють доцільність їх дотримання. У них сформовані чіткі оцінні еталони, розуміють багато моральних понять, можуть їх вербалізувати. Дошкільники самостійно, або за незначної допомоги дорослого можуть сформулювати моральну проблему і знайти варіант поведінки, адекватний для певної ситуації. Характерною є поява внутрішньої мотивації поведінки. У ситуації вибору виявляють суспільні мотиви поведінки (бажання приносити радість, уболівання за успіх спільної справи). Мотиви обов'язку активні та стійкі (інколи недостатньо стійкі). Виявляють стійке, позитивне ставлення до ровесників, інтерес до взаємодії з ними. Дошкільники усвідомлюють почуття, емоційні стани оточуючих, враховують їх у власній поведінці. Здатність до емпатії у них яскраво виражена, виявляється у ставленні до дітей різних рівнів прихильності. Діти володіють навичками соціальної поведінки, вміють їх застосовувати у типових і незнайомих ситуаціях. Характеризуються сформованими звичками культурної поведінки. Поведінка стабільна незалежно від присутності авторитетного дорослого.

Середній рівень сформованості культури поведінки дітей (34,2% респондентів КГ, 31,1% респондентів ЕГ) вирізняється знаннями про себе, про правила поведінки як розмитими, позбавленими чіткості. Діти частково розуміють доцільність виконання норм поведінки. Знають деякі моральні поняття, проте не завжди можуть їх адекватно вербалізувати. Для дошкільників із середнім рівнем розвитку культури поведінки характерною є

зовнішня організація мотиваційного процесу, інтроспективна мотивація виявляється епізодично. У ситуації вибору мають місце мотиви егоїстичного характеру, хоча у сумісній діяльності виявляють суспільні мотиви поведінки. Мотиви обов'язку пасивні, нестійкі. Позитивне ставлення до ровесників проявляється стосовно невеликої кількості дітей. Здатність до емпатії розвинута недостатньо, проявляється у ставленні до референтної групи однолітків. Дошкільники володіють уміннями і навичками соціальної поведінки, проте поведінка нестабільна, визначається вказівками дорослого, його контролем. Характерною є сформованість деяких звичок поведінки. Діти недостатньо володіють навичками емоційної саморегуляції поведінки, виправдовують власні агресивні прояви як засіб вирішення конфлікту.

Діти з низьким рівнем (46,2% респондентів КГ, 48,1% респондентів ЕГ) мають інтуїтивні, приблизні знання про правила поведінки. Вони майже не знають моральних понять, оцінні еталони нечіткі, розмиті. Ці діти не усвідомлюють причини виникнення конфліктної ситуації тому не можуть сформулювати моральну проблему навіть із допомогою дорослого. Мотиви поведінки у ситуації вибору – егоїстичні (орієнтація на власні інтереси). В умовах виконання спільної діяльності суспільні мотиви поведінки виявляються ситуативно і залежать від попередньої установки дорослого. Нерозвинутими є мотиви обов'язку. Хоча дошкільники і демонструють позитивне ставлення до ровесників, проте воно є короточасним, нестійким. Діти не усвідомлюють емоційних станів однолітків, не враховують їх у власній поведінці. Здатність до емпатії є нерозвинутою: на емоційно-почуттєві прояви однолітків реагують неадекватно (насмішка, байдужість). Дошкільники володіють деякими уміннями і навичками культурної поведінки, проте поведінка є нестабільною, визначається присутністю дорослого. Поведінкові звички майже не сформовані. Діти дотримуються правил поведінки з групою однолітків, якщо це не суперечить власним інтересам. В іншому випадку – порушують правила поведінки.

Результати констатуючого етапу дослідження дали змогу оцінити рівень сформованості культури поведінки старших дошкільників як такий, що потребує подальшого розвитку й удосконалення.

На основі узагальнення теоретичних положень і результатів констатуючого етапу експерименту обґрунтовано комплексну програму його формуючого етапу, в основу якого покладено особистісно орієнтований та діяльнісний підходи до виховання особистості.

У процесі формуючого етапу експерименту була реалізована функціональна модель виховання культури поведінки дітей 6-7-го років життя (схема 1).

Комплексна програма виховання культури поведінки старших дошкільників і першокласників шестирічного віку базувалася на положенні про те, що культура поведінки дітей успішно формується за таких педагогічних умов: реалізація принципів наступності і послідовності у роботі дошкільної і шкільної ланок освіти; дотримання суб'єкт-суб'єктних взаємин у системі “дорослий – дитина”; спрямованість виховного процесу на формування особистісних цінностей, що зумовлюють культурну поведінку; утвердження активної життєвої позиції дитини та, виходячи з цього, попередження девіацій шляхом збагачення соціального досвіду; організація колективної суспільно значущої діяльності дітей.

Оскільки ефективність запропонованої методики переважно залежить від рівня професійної компетентності педагогів, то особлива увага надавалася методичній роботі з педагогічним колективом навчально-виховного комплексу, зміст якої передбачав виявлення педагогічних умов, обґрунтування форм, методів і засобів, що сприяють оптимізації процесу виховання культури поведінки старших дошкільників і першокласників. Серед форм роботи були використані такі: колективні (педагогічна рада, лекції, практикуми-семінари, групові консультації), індивідуальні (консультації), а також ділові ігри, взаємовідвідування виховних проєктів, спільне (разом з батьками) планування і проведення виховних заходів, робота вихователів із дітьми різного віку (з дошкільниками і першокласниками).

Методична робота педагогів із батьками спрямовувалася на розкриття основних чинників формування культури поведінки дітей цього віку (спілкування з дорослими, їх оцінка, приклад батьків, взаємодія з ровесниками тощо), доведення доцільності і необхідності реалізації умов, що сприяють ефективному її формуванню в родині. Робота з батьками реалізовувалася у колективних та індивідуальних організаційних формах (батьківські збори, ознайомлення із запропонованою літературою, групові та

індивідуальні консультації, консультації психолога, облаштування куточка для батьків). З метою надання батькам більш повних уявлень про життєдіяльність їхніх дітей у навчально-виховному комплексі організовувалися виставки дитячих поробок, фотовиставки на різноманітні теми: “Тато, мама, я – дружна сім’я”, “Як ми допомагаємо малятам”, “Свято у садочку” тощо. Були також розроблені методичні поради батькам, що визначали стратегію їх дій у типових ситуаціях.

Експериментальна робота з дітьми здійснювалася поетапно.

Перший етап передбачав надання допомоги дітям в усвідомленні змісту та соціальної значущості норм культурної поведінки, формуванні особистісного ставлення до них; ознайомлення дітей з основними поняттями етики і естетики на прикладі зразків літературних творів і формування на основі цих знань системи ціннісних орієнтацій; розвиток умінь аналізувати і оцінювати вчинки казкових героїв, аргументувати оцінки, виокремлювати мотиви їхніх учинків, формулювати моральну проблему та знаходити адекватні шляхи її розв’язання, а також вербалізувати свої враження від прочитаних творів. На заключному етапі ставилося завдання сформувати у дітей диференційовану систему уявлень про моральні якості особистості, яка є важливим засобом оволодіння нормами культурної поведінки.

Для розв’язання поставлених завдань нами була розроблена і впроваджена у практику щоденна бесіда-гра “Ранкове вітання”. Ця форма роботи включала комплекс ігор, що мали на меті створення позитивного емоційного настрою дітей у групі, формування доброзичливого ставлення один до одного і до себе, закріплення знань про правила поведінки у різних ситуаціях (“Рукоштовування в колі”, “Репортер”, ігри з м’ячем, ляльками: “Добрий ранок”, “Знайомство”).

Нами було розроблено факультатив “Від казкової краси до краси життєвих вчинків”, що передбачав ознайомлення дітей з основними етичними та естетичними категоріями. Головним його завданням було показати красу у всіх її проявах, сформувати потребу шукати красу і самостійно створювати її. Заняття факультативу включали такі види роботи:

читання та обговорення казок, оповідань, складання казок, аналіз конфліктних ситуацій, малювання на тему казки, танцювально-рухові вправи для виявлення своїх вражень від прочитаних творів. Природно, що такі види роботи використовувалися не тільки на заняттях факультативу, а й у дозвіллевій діяльності дітей.

Другий етап спрямовувався на розвиток емоційно-мотиваційної сфери і передбачав розв'язання таких завдань: накопичення знань про емоції; формування умінь виражати позитивні й негативні емоції соціально схвалюваними засобами; формування елементарних умінь керувати емоціями; розвиток умінь встановлювати контакти, знаходити шляхи виходу із конфліктних ситуацій; розвиток здатності до емпатії.

Розв'язанню цих завдань сприяло проведення психолого-педагогічного тренінгу формування культури дитячих взаємин, що складався з комплексу інтерактивних ігор. На заняттях особлива увага приділялася дітям, що потребують корекційного впливу на емоційну сферу. Також діти залучалися до роботи театрального гуртка “У світі казки”, проведення різноманітних тематичних днів та тижнів (“Тиждень дружби і добра”, “Чи важко бути хорошим другом”, “Давайте жити дружно”).

Третій етап передбачав оволодіння дітьми уміннями, навичками культурної поведінки, правилами виконання певної ролі, уміннями вирішувати конфлікти соціально схвалюваними засобами, формування звичок культурної поведінки. Розв'язанню цих завдань сприяло включення дітей, особливо першокласників шестирічного віку, у різні види трудової діяльності: господарсько-побутової, праці в природі, ручної праці, самообслуговування, участі у добродійних справах. Також діти залучалися до різноманітних ігор: сюжетно-рольових, театралізованих.

Для формування почуття колективізму, згуртованості, зміцнення умінь та навичок міжособистісної взаємодії у дошкільному закладі та у початковій школі систематично організовувалися різноманітні свята та розваги (Новорічне свято, Мамине свято, Свято врожаю, Різдвяні свята, зимові, літні, весняні, осінні розваги), а також тематичні дні та тижні (тиждень безпеки,

день казки, день сміху). Для зміцнення умінь та навичок культурної поведінки у різних ситуаціях нами був запроваджений практикум “Азбука етикету”, де заняття проводилися у вигляді ігор-подорожей.

Аналіз результатів контрольного етапу експерименту дозволив підтвердити, що експериментальна програма забезпечила суттєві зрушення у когнітивній, емоційній сферах вихованців комплексу. Дещо нижчими є показники розвитку мотиваційної та діяльнісної сфер.

Характеристика динаміки зростання культури поведінки старших дошкільників і першокласників шестирічного віку дала змогу кількісно визначити рівні її сформованості після проведення експериментальної роботи та порівняти їх з результатами констатуючого зрізу (табл. 1).

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика рівнів сформованості
культури поведінки досліджуваних (%)

Рівні сформованості	Кількість дітей					
	Констатуючий зріз		Проміжний зріз		Контрольний зріз	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	19,6	20,8	26	30,6	29,6	38,8
Середній	34,2	31,1	37,6	38,1	32,8	42,4
Низький	46,2	48,1	37,4	31,3	37,6	22,8

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що запропонована нами функціональна модель виявилася ефективною і сприяла зростанню культури поведінки дітей 6-7-го років життя. Дослідження підтвердило основні положення гіпотези і дозволило зробити такі **висновки**:

1. Аналіз змісту поняття “культура поведінки” у гуманітарних науках дозволив розкрити її сутність та змістову структуру щодо дітей 6-7-го років життя. Під культурою поведінки старших дошкільників і шестирічних першокласників ми розуміємо сукупність способів

самоорганізації діяльності у відповідності з морально-естетичними вимогами суспільства шляхом зіставлення власних “етичних інстанцій” із соціальними очікуваннями рідних, старших, однолітків. Культура поведінки характеризується у двох аспектах: з одного боку, вона визначає міру засвоєння дитиною уявлень і знань про правила поведінки, сформованість моральних почуттів, соціальних мотивів діяльності, з іншого – фіксує здатність виразити їх у поведінці соціально схвалюваними засобами.

2. Аналіз психолого-педагогічних джерел дає підстави стверджувати, що у старших дошкільників і першокласників шестирічного віку можуть бути сформовані основи культури поведінки, як такої, що орієнтована на моральні та естетичні норми суспільства. У зазначеному віці визначальною спонукою до становлення культури поведінки виступає цілеспрямований вплив ззовні та готовність до дотримання правил поведінки, що формується в результаті отримання емоційно насиченої інформації про правила соціально значущої поведінки. Головною умовою інтеріоризації соціокультурних цінностей є емоційно-позитивне ставлення до них, упевненість дитини в доцільності дотримання норм поведінки, добровільне оволодіння уміннями і навичками культурної поведінки з метою отримання внутрішнього задоволення і схвалення з боку дорослих.

3. У структурі культури поведінки дітей 6-7-го років життя ми виділяємо когнітивний, емоційний, мотиваційно-ціннісний та праксичний компоненти, які виконують відповідно гностичну, оцінно-регулятивну, спонукальну та діяльнісну функції. Відповідно до структури розроблені критерії сформованості культури поведінки у цьому віці. Основними серед них є такі: повнота уявлень і знань дитини про себе, про правила культурної поведінки; орієнтація дитини на соціально схвалювані норми поведінки; позитивне емоційне сприйняття себе, оточуючих, довкілля; відповідність дій і вчинків дитини встановленим соціальним еталонам. На основі показників основних критеріїв сформованості культури поведінки дітей виділено високий, середній та низький рівні її розвитку у старших дошкільників і першокласників та виявлено дитячі групи, які відповідають узагальненим

характеристикам кожного рівня.

4. Зміст та рівень розвитку культури поведінки суттєво залежить від особливостей виховання в родині, при цьому важливо звертати увагу на такі її особливості: склад сім'ї, емоційний клімат, освіта батьків, рівень розвитку культури поведінки батьків та характер їх реакцій на некультурні дії і вчинки дитини. У цьому віці стають значущими взаємини з учителем, вихователем, які поряд із впливом батьків визначають розвиток культури поведінки дитини. Розширюються і ускладнюються взаємини з однолітками, вплив яких на формування особистості дитини постійно зростає. Також важливу роль відіграє активність самої дитини, її практичний досвід культурної поведінки.

5. У період переходу від дошкільної до шкільної ланок освіти надзвичайно важливо забезпечити наступність у вихованні культури. Найбільш сприятливі умови для цього створюються в освітніх установах нового типу, зокрема у навчально-виховних комплексах “дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад”, завдяки їх організаційним особливостям: об'єднання педагогічного процесу дитячого садка і початкової школи в межах єдиного закладу; спільність матеріальної бази; єдність організаційно-методичної роботи педагогічного колективу; можливість організації різноманітних видів діяльності дошкільнят і школярів упродовж дня; різновікові взаємини у дитячому співтоваристві.

6. Експериментально доведено, що розроблені зміст, форми, методи виховання культури поведінки є ефективними за таких умов: дотримання суб'єкт-суб'єктних взаємин у системі “дорослий – дитина”; спрямованість виховного процесу на розвиток особистісних цінностей, що зумовлюють культурну поведінку; утвердження активної життєвої позиції дитини; організація суспільно значущої колективної діяльності дітей; реалізація принципів наступності і послідовності у роботі дошкільної і шкільної ланок освіти.

7. Дослідно-експериментальна робота включала три етапи: перший етап передбачав накопичення елементарного гностичного досвіду; другий етап – розвиток емоційно-мотиваційної сфери та корекцію негативного

досвіду поведінки; третій етап – накопичення практичного досвіду соціальної поведінки. Кожен із етапів характеризувався певною метою та завданнями, особливостями змісту навчально-виховної діяльності, адекватними формами, методами та засобами виховного впливу.

8. У ході дослідження апробовано форми, методи і засоби, що сприяють оптимізації процесу виховання культури поведінки старших дошкільників і першокласників шестирічного віку. Серед форм організації виховного процесу ефективними виявилися такі: щоденна бесіда з елементами гри “Ранкове вітання”, факультативний курс “Від казкової краси до краси життєвих вчинків”, читання та складання казок, психолого-педагогічний тренінг формування культури міжособистісних взаємин, індивідуальна корекційна робота, практикум “Азбука етикету”, проведення тематичних днів та тижнів, організація свят та розваг, включення у різні види ігрової та трудової діяльності. Серед методів виховання доцільними є бесіда, групова дискусія, роз’яснення, танцювально-рухові ігри, сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, психогімнастичні та пантомімічні вправи, привчання, вправлення, участь у добродійній діяльності, переорієнтації зусиль вихованця, створення виховуючих ситуацій та ситуацій морально-етичних переживань. Серед засобів виховання широко використовувалися усна народна творчість, казка, музичне мистецтво, зображувальне мистецтво, праця.

9. Аналіз результатів дослідно експериментальної роботи дав змогу дійти висновку, що розроблена авторська програма виявилася ефективною. У рівнях сформованості культури поведінки шестирічних першокласників у експериментальних групах відбулися позитивні зміни (кількість дітей з високим рівнем розвитку культури поведінки зросла від 20,8% до 38,8%). На відміну від них, у першокласників контрольних груп істотних кількісних та якісних змін не відбулося.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Подальших досліджень потребують проблеми впливу статевих особливостей на формування культури поведінки, проблеми перепідготовки педагогічних

працівників з урахуванням специфіки навчально-виховних комплексів.

Основний зміст роботи висвітлено в таких **публікаціях** автора:

1. Федорова М.А. Культура поведінки дітей: ретроспектива дослідження // Вісник Житомирського педагогічного університету. Вип.9, 2002. – С.49-53.
2. Федорова М.А. Культура поведінки дітей: гуманітарний аспект // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу. - Рівне: Волинські обереги, 2002. – С.148-150.
3. Федорова М.А. Культура поведінки дітей: становлення // Зб. наук. праць: Спеціальний випуск / В.Кузь(гол.ред.) та ін. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 327-330.
4. Федорова М.А. Розвиток культури поведінки дітей у системі “школа – родина” // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. - 2002. - №5. – С. 340-341.
5. Федорова М.А. Формування культури поведінки у старших дошкільнят // Дошкільнє виховання. – 2002. - №2. – С.8-10.
6. Федорова М.А. Культура поведінки дітей 6-7-го років життя (виховання у НВК «школа – дитячий садок»): Методичний посібник / За ред.. проф. М.В.Левківського – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І.Франка, 2005. – 136с.
7. Федорова М.А. Особливості становлення культури поведінки старших дошкільників та першокласників шестирічного віку // Вісник Житомирського державного університету імені Іван Франка. Вип.25, 2005. – С.165-168.
8. Федорова М.А. Методичні основи виховання культури поведінки дітей старшого дошкільного віку // «Розвиток наукових досліджень 2005»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції - Полтава: «Інтеграфіка», 2005. – Т.5. – С.111-114.
9. Федорова М.А. Організація роботи з виховання культури поведінки дітей 6-7-го років життя (в умовах НВК “школа – дитячий садок”) // Науковий

вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип.. 295. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 172-177.

10. Федорова М.А. Реалізація принципу наступності як важлива умова ефективності процесу виховання культури поведінки дітей // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами інноваційних освітніх технологій: Збірник наукових праць / За заг. ред. О.Дубасенюк, О.Антонової. – Вип.. 2. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І Франка, 2005 – С. 183-186.

11. Федорова М.А. Проблема формування моральної поведінки дітей дошкільного віку у творчості С.Русової // Модернізація вищої освіти у контексті євро інтеграційних процесів: Збірник наукових праць учасників Всеукраїнського методологічного семінару з міжнародною участю. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І Франка, 2007 – С. 254-258.

12. Федорова М.А. Проблема формування моральної поведінки старших дошкільників у педагогічній науці // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл. П.Дмитренко, Л.Макаренко. – Вип.. 65. – К.: НПУ імені М.Драгоманова, 2006. – С. 164 – 169.

13. Федорова М.А. А.С.Макаренко і розвиток культури поведінки дітей // Національна освіта у контексті творчості А.С.Макаренка: Зб. наук. праць / За ред. проф. М.В.Левківського. - Житомир: ЖЦНТЕІ, 2003.- С.35-39.

14. Федорова М.А. Підготовка вчителя-вихователя до формування культури поведінки дітей / Наукові записки.- Випуск 52. Частина 2.- Серія: Педагогічні науки.- Кіровоград: РВВ КДПУ.- 2003.- С.207 – 210.

15. Федорова М.А. Динаміка розвитку культури поведінки дітей (в умовах НВК “школа – дитячий садок”) // Вісник Житомирського педагогічного університету.- Випуск 13.- Житомир: ЖДПУ, 2003.-С.97 – 101.

16. Федорова М.А. Культура поведінки дітей // Педагогічна творчість молодих дослідників: Зб. студ. наукових робіт / За ред. О.Дубасенюк.- Житомир: Поліграф. центр ЖДПУ, 2001.- С.88-90.

17. Федорова М.А. Культуровідповідність: реалізація у дитинстві // Національна освіта: традиції і новації у контексті ідей І.Огієнка: Зб. наук. праць / За ред. М.Левківського.- Київ-Житомир: ЖДПУ, 2002. – С.151-153.

18. Федорова М.А. Культура поведінки: морально-естетичний аспект // Педагогічна творчість: науковий пошук молодих дослідників: Зб. науково-метод. праць / За ред. М.Левківського. - Житомир: Поліграф. Центр ЖДПУ, 2002. – С.60-61.

19. Левківський М.В., Федорова М.А. Наступність у вихованні культури поведінки дітей (в умовах НВК “школа – дитячий садок”) / Проблеми наступності освіти та розвитку особистості в контексті взаємодії освітніх закладів.- Зб. матеріалів міжрегіональної наук.-практ. конференції.- Житомир: ЖДПУ, 2003. – С.29-32.

20. Федорова М.А. Культура поведінки як соціальна категорія // Педагогічна творчість молодих дослідників: Зб. студ. наукових робіт / За ред. О.Дубасенюк.- Житомир: ЖДПУ, 2001. – С.130.

21. Федорова М.А. Культуровідповідність у вихованні // Тези доповідей XIII військово-наукової конференції ЖВІРЕ / Відп. за випуск Г.Гайдукевич.- Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – С.20.